

O'ZLIKNI ANGLASH VA MA'RIFAT UYG'UNLIGI

Xolova Umida Umedovna

Islom tarixi va manbashunosligi, falsafa kafedrası o'qituvchisi

E-mail: umidaxolova@buxdu.uz

Annotatsiya : Har bir ijtimoiy tuzumda insonning ma'naviy yuksalishini ta'minlovchi ta'lim – tarbiya, ma'naviyat singari tushunchalar mavjud bo'lib, bu tushunchalar ma'rifat tushunchasining mohiyatini ochib beruvchi inikos vazifasini bajaradi. Ushbu maqolada ma'rifatparvarlik g'oyalarida o'zlikni anglash, tafakkur erkinligi masalalari falsafiy qiyosiy jihatdan tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar : O'zlikni anglash, ma'naviyat, ma'rifat, tafakkur, tuzun, shaxs erkinligi, tafakkur erkinligi.

Аннотация: В каждом общественном строе существуют такие понятия, как воспитание, духовность, которые обеспечивают духовное возвышение человека и служат отражением, раскрывающим сущность понятия просвещения. В данной статье философско-сравнительно анализируются вопросы самосознания и свободы мышления в идеях просветительства.

Ключевые слова: самосознание, духовность, просвещение, мышление, строй, свобода личности, свобода мышления.

Annotation: In every social system, concepts such as education, spirituality, and moral upbringing exist, ensuring the spiritual development of the individual and serving as a reflection that reveals the essence of the concept of enlightenment. This article provides a philosophical and comparative analysis of the issues of self-awareness and freedom of thought within the ideas of enlightenment.

Keywords: self-awareness, spirituality, enlightenment, thinking, system, individual freedom, freedom of thought.

Kirish. Insoniyat tarixida tafakkur erkinligi har doim ilm-fan, madaniyat va ijtimoiy taraqqiyotning asosiy omillaridan biri bo'lib kelgan. Tafakkurning erkinligi

cheklangan jamiyatlarda innovatsiyalar susayib, ilmiy va madaniy rivojlanish sekinlashgan. Shu sababli, har qanday taraqqiyotga intilgan jamiyat tafakkur erkinligini ta'minlashga alohida e'tibor qaratishi lozim.

Ma'rifat falsafasi tafakkur erkinligini nafaqat ilmiy jarayonlarda, balki ijtimoiy taraqqiyotda ham muhim omil sifatida ko'radi. Har qanday jamiyatda erkin fikrlash rivojlangan bo'lsa, demokratiya, inson huquqlari va madaniy uyg'unlik kabi tamoyillar mustahkamlanadi. Cheklangan tafakkur esa aksincha, konservatizm va mutaassiblikka olib kelishi mumkin.

O'zlikni anglash ongning muayyan shakli bo'lib, insonning o'zini, ya'ni "Men"ni o'rab turgan hamma narsadan ajratib olish va farqlash qobiliyatini anglatadi. Bu jarayon odamning o'z harakatlari, his-tuyg'ulari, fikrlari, xulq motivlari, manfaatlari va jamiyatdagi o'rnini anglashini o'z ichiga oladi. O'zini anglash shakllanishida insonning o'z tanasini, harakatlarini va faoliyatini his qilish muhim rol o'ynaydi.

Falsafa — insonning o'z-o'zini anglash va yashash yo'li. Turli falsafalar bu masalaga turlicha yondashadi, biroq, meningcha, ularning barchasi bitta asosiy nuqtaga borib taqaladi: individual "men" bilan mutlaq "men" o'rtasidagi munosabatni anglash. Xristianlik ta'sirida shakllangan g'arb madaniyatlari bu munosabatni qarama-qarshilik sifatida ko'radi, bunda inson o'z oldiga ma'lum majburiyatlarni oladi; hayot "lozim"lik asosida qurilgan. Sharq madaniyatlari esa o'z-o'zini anglashni odatiy va illuziyaga asoslangan "men"dan voz kechish, chinakam "men"ga yetishish va mutlaqqa qaytish deb tushunadi. G'arb madaniyati nuqtayi nazaridan qaraganda, bu tabiatga bo'ysunish, shaxsiylikni yo'qotish va axloqning yo'qolishi bo'lib tuyulishi mumkin¹.

Sharq falsafasida o'z menidan ongli ravishda voz kechish orqali mutlaq "men"ga ya'ni mutlaq haqiqatga yoki ilohiy haqiqat – ma'rifatga erishish mumkin deyiladi. G'arb falsafasida ratsionalizm yuqori bo'lgani sababli, "men"dan voz kechish shaxsiyatning yo'qolib borishi bilan izohlanadi.

¹ James W. Heisig. Nishida's philosophical equivalents of enlightenment and no-Self. Nanzan Institute for Religion & Culture 36. Bulletin 39 (2015). P.37

O‘zini anglash – bu ongning o‘ziga qaratilishi, ya’ni ongning o‘zi o‘zining mavzusi yoki obyekti bo‘lishi. Materialistik bilish nazariyasi nuqtai nazaridan o‘zini anglash masalasi ong va bilishning mohiyatini aniqlashda o‘ziga xoslikni o‘rganishni talab qiladi. Bu o‘ziga xoslik shundan iboratki, o‘zini anglash aktida ong subyektiv shaklda namoyon bo‘lib, ikkiga bo‘linadi: biluvchi ong (subyekt) va bilinish jarayonida bo‘lgan ong (obyekt). Bu bo‘linish oddiy fikrlash uchun g‘ayrioddiy tuyulsa-da, u doimiy ravishda kuzatiladigan va inkor qilib bo‘lmaydigan hodisadir. Buyuk nemis faylasufi I. Kant fikriga ko‘ra, inson aqlan anglanadigan olamga oid aqlli mavjudot o‘laroq, iroda erkinligiga ega. Inson hayoti erkinligi (tashqi erkinlik) uning ruhidan, tafakkuridan kelib chiqadi va ularga tobe². Erkinlik butun ijtimoiy tarix davomida insoniyat va inson shaxsi hayotining dolzarb muammolaridan hisoblanadi. Chunki erkinlik ijodiy, yaratuvchi, faol o‘z oldiga qo‘ygan maqsadi sari harakat qiluvchi insonning ehtiyoji bo‘lib, uning tabiati bilan bog‘liqdir.

O‘zini anglash – bu doimiy jarayon bo‘lib, hech qachon tugamaydi, chunki birinchidan, o‘zini anglash qobiliyatlari doimiy ravishda rivojlanib boradi; ikkinchidan, o‘rganilayotgan obyekt – shaxs – ham o‘zgaradi; uchinchidan, o‘zi haqida bilgan har qanday yangi ma’lumot, o‘zini o‘rganish jarayonining o‘zi, subyektini o‘zgartiradi: o‘zini anglab, inson boshqa bo‘ladi. O‘zini anglash doimiy ravishda o‘zini to‘g‘ri baholash va tuzatish jarayoni bilan parallel ravishda amalga oshadi. O‘zini anglash – bu madaniy fenomen bo‘lib, o‘z xulq-atvorini doimiy ravishda saqlab qolish va ijtimoiy qadriyatlar uchun javobgarlik hissini his qilish imkonini beradi. "Ob'ektiv o‘zini anglash" konsepsiyasi doirasida bu o‘zgartirilgan xulq-atvorni yoki vaziyat talab qiladigan xatti-harakatlarni o‘ziga nisbatan tushunchalar bilan solishtirish sifatida ko‘riladi. O‘zini nazorat qilish qobiliyati esa o‘ziga qarshi iroda kuchini talab qiladi.³ O‘z-o‘zini anglash — klassik G‘arb falsafasining markaziy tushunchalaridan biri bo‘lib, bunda o‘z-o‘zini anglash — bu o‘zining mavjudligini va unga tegishli bo‘lgan tushuncha

² Erkaev A. Tafakkur erkinligi. – T.: "Ma'naviyat", 2021. B. 15

³ Балакшин А.С. САМОСОЗНАНИЕ И ОЦЕНОЧНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЛИЧНОСТИ В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ. Вестник ВГАВТ, выпуск 35, 2013 г. С.109

holatlarini anglashdir. Shunday qilib, Dekartning fikriga ko'ra, o'z-o'zini anglash — bu yagona ishonchli, shubhasiz bilim bo'lib, shuning uchun bu butun bilim tizimining asosi hisoblanadi. O'z-o'zini anglash tushunchasi insoniyat haqidagi fanlarda ham qabul qilingan va klassik empirik psixologiyada bu introspektsiya — o'zini kuzatishning asosiy metodi sifatida o'rnatilgan.

I. Kant empirik o'z-o'zini anglashni (ichki tajriba) va transsendental o'z-o'zini anglashni ajratgan, bu esa Transsendental Sub'ektiv o'z-o'zini anglashdir. Kantning fikriga ko'ra, bu bilimning eng yuqori asosidir va tajriba va tushunchaning birligi asosida yotadi (shu bilan birga, Kant, klassik falsafaning aksariyat vakillaridan farqli o'laroq, o'z-o'zini anglashni bilimning bir turi deb hisoblamagan). E. Guserlning fikriga ko'ra, o'z-o'zini anglash, transsendental refleksiya sifatida tushunilganda, kuzatish va o'ziga xos o'z-o'zini sezish bilan bog'lanib, o'zini ishonchli intuitiv bilimni beradi. Insonda o'zini anglash qobiliyatining mavjudligi psixologiyaning mavjudligi va rivojlanishining asosi bo'lib xizmat qiladi, chunki bu qobiliyat bo'lmasa, psixik hodisalar o'rganish uchun yopiq bo'lar edi. O'zini anglashni amalga oshirish qobiliyati, ya'ni psixik faoliyatni o'ziga qaratish — bu insonning noyob xususiyati bo'lib, uni hayvonlardan ajratib turadi. O'z-o'zini anglash jarayonida inson o'z hayotining ma'nosini anglaydi, aqliy, axloqiy va professional sifatlarini rivojlantiradi, o'zini takomillashtiradi. O'z-o'zini anglash doimiy rivojlanish va takomillashish jarayoni hisoblanadi.⁴

O'zlikni anglash – identlik (ayniyat) tushunchasi ma'naviyat tarkibiga kiruvchi kategoriya sifatida namoyon bo'ladi va inson ma'naviy olamini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. O'zlikni anglashning shakllanish jarayoni va omillari Sharq hamda G'arb allomalari tomonidan har taraflama o'rganilgan. Sharq allomalaridan Imom Buxoriy, Imom Termiziy, Forobiy, Ibn Sino, Nasafiy, Navoiy, Mirzo Bobur va boshqalar o'zlikni anglashning ruhiy, botiniy jihatlarini, inson ma'naviyatining tarkibiy qismi, olam va odam munosabatini bilish asosi ekani kabi

⁴ Журавлева А. В СОЗНАНИЕ И САМОСОЗНАНИЕ. "Теория и практика современной науки" №6 (24) 2017 С.296

masalalarga e'tibor qaratganlar. G'arb allomalaridan Suqrot, F. Bekon, T. Gobbs, R. Dekart, F. Nitshe, Z. Freyd, E. Erikson, V. Gegel, I. Kant, N. Berdyayev va boshqalar o'zlikni anglashning zohiriy jihatlarini, uni ijtimoiy borliq, makon va zamonning faol ijodkorligi omili sifatida o'rganganlar. Jumladan, yangi davr ijtimoiy-siyosiy ta'limotlarida xususan, Dekart qarashlarida o'zlikni anglash "cogito ergo sum" tushunchasi orqali ifodalangan. Dekart "Agar men har qanday narsa va hodisa haqida fikr yuritadigan bo'lsam, men o'zimni subyekt sifatida mavjudligimni his qilaman" degan. Mazkur fikrdan o'zlikni anglash faqat individual hodisa ekan degan xulosa kelib chiqmaydi, balki, jamoaviy yoki ma'lum bir xalqning faoliyati bilan bog'liq bo'ladi. O'zlikni anglash yangi bilimlarga, yangi mehnat ko'nikmalariga yoki umumiy qilib aytilsa, yaratuvchilikka intilish va irodasini namoyon etib, uni kuchaytirishdir. O'z navbatida G'arbda industrial va postindustrial jamiyatda inson ongi va tafakkurining o'sishi, ilm-fan va texnikada erishgan yutuqlari jamiyat turmush tarzini o'zgarishi bilan birgalikda o'zlikni anglash borasidagi qarashlarini o'zgarishiga ham olib keldi. Inson o'zligini anglashda, birinchi galda, o'zini ma'lum tarixiy, etnik, lisoniy, madaniy, e'tiqodiy, siyosiy birlikning a'zosi sifatida angelaydi.⁵

Ma'rifat falsafasida o'zlikni anglash insonning jamiyatdagi o'rnini aniqlash, madaniy merosni idrok etish, ma'naviy o'sishga erishish va ijodiy salohiyatini rivojlantirish uchun muhim ahamiyatga ega. O'zlikni anglash – bu insonning o'z shaxsiyati, ma'naviyati, ijtimoiy mavqei va intellektual qobiliyatlarini idrok etish jarayonidir.

Xulosa

Yangi O'zbekiston sharoitida fuqarolik jamiyatini barpo etish va inson salohiyatini to'liq ro'yobga chiqarish yo'lida eng muhim yo'nalishlardan biri bu —mustaqil tafakkur madaniyatini rivojlantirishdir. Bu jarayon, eng avvalo, jamiyatda asrlar davomida shakllangan avtoritar va totalitar tafakkur izlarini bartaraf etish, inson tafakkurini cheklovchi ijtimoiy va mafkuraviy to'siqlardan xalos bo'lishni talab qiladi.

⁵ Do'styorova S. Miilliy o'zlikni anglashning inson ma'naviy dunyosini rivojlanishidagi ahamiyati O'zMu Xabarлари (1.4 soni) 2024. B.1.

Bugungi kunda mamlakatda olib borilayotgan islohotlar ijtimoiy ongda yangilanish, erkin fikrlash va fuqarolik pozitsiyasini ochiq ifoda etish imkoniyatlarini oshirmoqda.

Erkin tafakkurni rivojlantirish orqali shaxsning ijodiy va aqliy salohiyatini to'la namoyon etishga, ijtimoiy ongda passivlik o'rniga faollik va mas'uliyat hissini kuchaytirishga erishilishadi, buning natijasi esa jamiyatning barqaror rivojlanishiga xizmat qiladi. Shu nuqtai nazardan, demokratik qadriyatlarni mustahkamlash, fuqarolarning axborot olish va uni tahlil qilish madaniyatini oshirish, davlat boshqaruvi ustidan jamoatchilik nazoratini yo'lga qo'yish orqali tafakkur erkinligini amaliyotga tatbiq etish mumkin. Yangi O'zbekiston taraqqiyoti uchun bu jarayon — shunchaki siyosiy yoki madaniy islohot emas, balki jamiyatning barqaror rivojlanishini ta'minlovchi asosiy g'oyaviy va axloqiy poydevordir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. James W. Heisig. Nishida's philosophical equivalents of enlightenment and no-Self. Nanzan Institute for Religion & Culture 36. Bulletin 39 (2015)
2. Балакшин А.С. САМОСОЗНАНИЕ И ОЦЕНОЧНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЛИЧНОСТИ В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ. Вестник ВГАВТ, выпуск 35, 2013 г
3. Журавлева А. В СОЗНАНИЕ И САМОСОЗНАНИЕ. "Теория и практика современной науки" №6 (24) 2017
4. Do'styorova S. Miilliy o'zlikni anglashning inson ma'naviy dunyosini rivojlanishidagi ahamiyati O'zMu Xabarlari (1.4 soni) 2024.
5. Erkaev A. Tafakkur erkinligi. – T.: “ Ma'naviyat”, 2021